

מבוא

ב-27 ביוני 1981, בעיצומה של מערכת בחירות סוערת וכחודש לפני גיוסי לצבא ההגנה לישראל, נערכה עצרת הבחירות המסכמת של המערך בכיכר מלכי ישראל בתל אביב. דודו טופז, בדרן ידוע בן 35, עלה לנאום. בסרטון המתעד את האירוע, שצולם בידי חיים יבין במסגרת סדרת תעודה שעסקה במערכת הבחירות, נראה קהל גדול, עשרות אלפי אנשים מניפים שלטים ודגלים ושרים משירי הפלמ"ח, וטופז אומר: "האנשים שעומדים כאן הם הנלחמים את המלחמות. הצ'חצ'חים של הליכוד הם שין-גימלים, אם הם בכלל הולכים לצבא. כאן נמצאים החיילים ומפקדי היחידות הקרביות". הקהל מריע.

עיתון הארץ היה העיתון היחיד שדיווח על האירוע ועמד על משמעויותיו. למחרת נערכה עצרת הבחירות של מפלגת הליכוד בראשות ראש הממשלה המכהן מנחם בגין. כמעט כל משפט בנאומו הנלהב נקטע בתשואות "בגין, בגין". גם העצרת הזאת צולמה, ובסרטון השחור-לבן נראה בגין מקריא ברוב רושם את דבריו של טופז מתוך העיתון, מנופף באצבעו אל הקהל והקהל מגיב בקריאות בוז ארוכות ומחרישות אוזניים. בגין ממשיך: "אודה ואתוודה לפניכם, עד הבוקר לא שמעתי את המילה צ'חצ'חים" – הוא מבטא את המילה במלרע – "אבל שימו לב, כאשר אותו בדרן", ובגין בודק בדף המקופל שבידו ואומר את שמו של טופז בזלזול, "אמר את האיוולת, את דברי ההבל ורעות הרוח שלו, כל הקהל שעמד אמש פה הריע". הוא מניף את זרועו ומחווה על הכיכר כולה. הקהל שורק בוז. לאחר הפוגה, כשהקהל משתתק, הוא ממשיך: "עכשיו אני אספר לדודו טופז למי הוא התכוון. בני עדות המזרח שלנו הם לוחמים גיבורים. גם במחתרת. פיינשטיין היה ממוצא אירופאי, איך קוראים לו... אשכנזי. משה ברזני היה ספרדי מעיראק. בלילה לאחר שנידונו למוות, והיו צריכים בבוקר בבוקר להוליך אותם אל התלייה, והרב התעקש שהוא יבוא להוביל אותם, והם לא רצו לפגוע ברב, הם נצרו בליבותיהם רימון יד, לחצו", בגין מצמיד את ידיו לחזה ומדגים את תנועת הלחיצה כחיבוק, "אשכנזי... עיראקי..." קולו מתגבר, "יהודים!... אחים!" הוא משלב ידיו באגרופי "לוחמים".

הדברים של טופז לא הפתיעו אותי. להפך, כנער ירושלמי, תלמיד גימנסיה רחביה ובן להורים משכילים הם נראו לי מובנים מאליהם. בשנות השבעים המתוחות פוליטית, בכל פעם שנשמעו קריאות לוחמניות או גזעניות כלפי ערבים מצד מזרחים אנשי ימין, הרי גם אבי איש מפ"ם והשומר הצעיר וגם שכני האהוב זליג מהקומה הראשונה, שהיה ראש ועד העובדים של משרד הבריאות, אמרו בלעג דברים דומים. השירות בצבא וההקרבה הצבאית נחשבו בעיניהם וגם בעיניי כאבן בוחן לפטריוטיות, כגורם המקנה זכאות לאמירה חברתית. היה ברור לנו ומובן מאליהם שהמקריבים, התורמים, המתנדבים, הלוחמים הם האשכנזים ובני הקיבוצים – אנחנו; ואילו המזרחים בצבא הם טבחים, שין-גימלים, משתמטים, ג'ובניקים, דפ"רים, עריקים. דודו טופז רק ביטא קוד רוח שהיה מושרש אצלנו, רוח ומושרש לא פחות מהקוד המגדרי שלפיו גבר הוא לוחם ואישה מגישה קפה.

כעבור חודשים אחדים, ערב מלחמת לבנון הראשונה, עת התגייסתי לחיל השריון, ציפתה לי הפתעה. בהכנות לצבא הבטיחו לנו כי בצה"ל "נפגוש את כל עם ישראל". פלוגת הטירונים ששובצתי אליה במחנה ניצנים אכן הייתה מעורבת מאוד מבחינה אתנית וכללה פסיפס של טיפוסים מכל רחבי הארץ, אולם מה שהפתיע אותי היה העובדה שגם סגל המפקדים כלל מזרחים רבים שהיו מפקדי טנקים וקצינים. למעשה, בשלב ההכשרה המכונה צמ"פ (אימון צוות מחלקה ופלוגה) התגאה מפקד הפלוגה שלנו בתימניותו המשכילה והבוטחת, ואילו מפקד המחלקה הנערץ, אשר נראה בוגר מגילו, היה ממוצא עיראקי. האתניות לא הייתה שקופה ומובנת מאליה עבורי. אני בהחלט זוכר את עצמי שם לב ואף חש התפעלות ופליאה למראה המפקדים והקצינים המזרחים בפלוגות הטנקים של חיל השריון, במיוחד לאור הסדר האתני הברור והמובהק ששרר סביבי: חיילי פלוגת המפקדה בגדוד, אנשי החימוש, הטבחים, האפסנאים, נהגי התובלה, אנשי הצוות בפלוגה ל' – החיילים שלא יצאו לקורס מפקדים וקצינים ונידונו לחיים האפורים והשוחקים של אנשי צוות טנק – היו ברובם המכריע מזרחים. התפקידים האלה, והחיילים המזרחים שמילאו אותם, היו בתחתית היררכיית היוקרה והגבריות הצבאית. הם זוהו בעיני כול כחיילים בעייתיים: עריקים, נפקדים, מסרבי פקודות, בלתי ממושמעים, "חיילים קשים".

עם זאת, איש לא קרא להם "מזרחים" ואיש לא קרא לקצינים, למפקדים ולחיילים הטובים "אשכנזים". לאתניות היו בצבא שמות אחרים. בחודשי הראשונים בצבא, במשמעת הצבאית הקשוחה, בקור ובבוץ ובעבודת הפרך ובטינופת הטנקים בבקעת הירדן, הייתי חייל מדוכא, מיאוש וחסר כל מוטיבציה. בייאוש אף ביצעתי נפקדות – הימלטות הרואית משממת בקעת הירדן בחזרה לירושלים בקו 943, בתקווה שאיחלץ מחיל השריון. ניסיון הנפקדות הסתיים בתוך פחות מיום, בשיחת טלפון ידידותית בין מפקד הפלוגה לאימי; הוא לא הפריע למפקדים לגלות כלפיי הבנה, להצביע על "הנתונים" שלי, לעודד ולהמריץ

אותי ובסופו של דבר להסליל אותי כמעט בכוח לקורס מפקדי הטנקים. כאשר הבעתי אי-רצון לצאת לקורס המפקדים נקראתי לשיחה ובה הוסבר לי כי לא ייתכן שחייל עם "נתונים" כמו שלי לא יצא לקורס מפקדים ואחר כך לקורס קצינים, אף שהיה ברור בעליל כי לפי כל קנה מידה הגיוני של מוטיבציה ויכולת לא התאמת לי לכך. היה לי ברור ש"הנתונים" האלה שלי, שהולכים לפניי וסוללים את דרכי בצבא, שמעולם לא עמדתי על טיבם המדויק, קשורים לרקע החברתי שלי: לעובדה שאני אשכנזי, שאבא שלי דוקטור, שלמדתי בגימנסיה רחביה. כל אלה הקנו לי זכאות ואף חובה טבעית להיות מפקד וקצין. יתרה מזו, רווחה סביבי האמונה (השגויה, אך היא רווחת עד היום) כי מוצא אשכנזי ורמה סוציאלית אקונומית מקנים "נתונים" גבוהים, ואולי הם הם "הנתונים" עצמם. את הזכאות שהקנו לי "הנתונים" קיבלתי כמובנת מאליה, בדיוק כפי שקיבלתי את העובדה שחלק מחבריי המזרחים לפלוגה הושארו אחר כבוד בפלוגה המבצעית והביטו בעיניים כלות אחר האוטובוס המתרחק הנושא את חבריהם לקורס המפקדים, לאחר שהוסבר להם בצער כי הם אמנם חיילים טובים ומשקיעים אבל אין להם "נתונים" לפיקוד או לקצונה. איתם נשאר גם חייל אשכנזי אחד, שהיה חולמני ומהורהר, וכולם הופתעו כאשר לא יצא לקורס. לימים, כאשר כבר היה פרופסור לעיצוב, שוחחתי איתו והתברר לי כי הוא סירב לצאת לקורס המפקדים. באותה מידה של טבעיות גם קיבלתי ללא ערעור את העובדה שחברותיי הטובות מהתיכון, מבריקות, חכמות ומצליחות ממני, חלקן גם ספורטאיות בעלות יכולות פיזיות גבוהות משלי, שוהות באותה עת במחנה שנלך בירושלים ומגישות קפה לקציני מינהלה משועממים, או אם שפר עליהן גורלן – משמשות מורות בשיעורי נשק לחיילים קרביים, או קצינות, אבל ב"חיל הנשים".

גם דבריו של טופז וגם דבריו של בגין ביטאו את האתוס של "צבא העם". במודל הוותיק של צבא העם הייתה גלומה הבטחה כי השירות הצבאי ישמש בתור האינטגרטור הגדול של מדינת הלאום, יאחד את הקבוצות החברתיות השונות, ישווה ביניהן ויהווה בסיס לסולידריות, ואף יספוג לתוכו את הזהויות האתניות ויעלים את המתחים ביניהן. יתר על כן, לבני הקבוצות המהגרות והמוחלשות בחברה הובטח כי השירות הצבאי בארגון מודרני יאפשר להם מוביליות חברתית, יקנה להם ערך וישווה את מעמדם האזרחי. אלה היו התקוות שתלה דוד בן-גוריון במודל צבא העם שלו, וכך הבטיחה המדינה לקבוצות המוחלשות חברתית בתמורה לשירות חובה ולהקרה צבאית. להבטחה זו האמינו גם סוציולוגים רבים שתיארו את הצבא כסוכן של שוויון, מודרניזציה ואינטגרציה במדינת הלאום הישראלית החדשה.

עם זאת, צבא העם הציב מבחן בפני הקבוצות האתניות: מודל האזרחות הרפובליקני שעמד בבסיסו התנה מעמד, כוח וזכויות אזרחיות בחובת השירות ובתרומה הצבאית. כלומר, זכאות לשוויון אזרחי דרשה השתתפות תורמת בדרגי

הלחימה, הקצונה והפיקוד של הצבא. והנה בקיץ 1981, בכיכר אחת בתל אביב, התחרו זו בזו לנגד עיני המדינה כולה שתי תמונות מציאות אתניות-צבאיות הפוכות. מן הצד האחד בגין, הטוען כי אין אתניות בצבא וכי החובה והתרומה של אשכנזים ומזרחים בצה"ל שווה, ומביא לראיה את סיפורם של עולי הגרדום – אשכנזי ועיראקי, יהודים לוחמים. ולעומתו טופז, הטוען מה שנראה בעיניו מובן מאיליו: האתניות עומדת בבסיס המבנה הצבאי, האשכנזים החילונים ובני ההתיישבות העובדת הם התורמים, המתנדבים, הלוחמים וממלאי החובה הרפובליקנים, ואילו "הצ'חצ'חים", כינוי גנאי ליהודים ממוצא מרוקאי ולמזרחים בכלל, משתמטים ממילוי חובתם הלאומית – או שאינם מתגייסים כלל או שהם "שין-גימלים", כלומר משרתים בתפקידים ירודים, לא תורמים ולא מקריבים. מכל מקום, הם אינם עומדים בחובת ההוכחה של התרומה וההקרבה, ולפיכך כקבוצה חברתית הם אינם זכאים לקול, לכוח חברתי ולמעמד אזרחי.

איזו משתי התמונות האלה נכונה? האם הוגשמה ההבטחה הגדולה של צבא העם? האם הצבא היה באותה תקופה אתר שוויוני שבו בני הקבוצות החברתיות השונות זכו למעמד שווה, מילאו את חובתם האזרחית ותרמו למדינה בלי קשר לזהותם האתנית – אשכנזי ועיראקי, יהודים, לוחמים? או שמא, כפי שטען טופז וכפי שחשבו אבא שלי, שכני זליג ורבים אחרים, נחלק הצבא בחלוקה חדה וברורה בין אשכנזים מתנדבים, תורמים ומקריבים ובין מזרחים משתמטים וג'ובניקים? ואם אכן שררה חלוקת עבודה אתנית כזאת בין אשכנזים ומזרחים, מה הייתה הסיבה לכך? האם, כפי שרמז טופז, הפטריוטיות המזרחית המזויפת אשר הגזענות, הלוחמנות והלאומנות אפיינו אותה בכיכרות התחלפה ברגע האמת בפחדנות, בהשתמטות ובאגואיזם? או האם מקורה של חלוקת העבודה באפליה, בקיפוח ובדיכוי שהקיבוצניקים ומניפי הדגלים האדומים, כפי שכינה אותם בגין, השיתו על המזרחים?

העובדה המעניינת היא כי בשנת 1981, 33 שנים לאחר הקמתו של צה"ל, לא היו תשובות מוסמכות לשאלות אלו. מעניין אף יותר שגם כיום, בחלוף כארבעים שנה מאז האירועים הסוערים בכיכר מלכי ישראל ועל אף חשיבותן החברתית של השאלות, התשובות עליהן עדיין לוטות בערפל. המפתח טמון בנתוני התפלגות התפקידים הצבאיים ובנתוני התפלגות הדרגות הצבאיות בין מזרחים ואשכנזים, אולם צה"ל מעולם לא פרסם אותם רשמית.

בספר זה, המבוסס על עבודת הדוקטור שכתבתי באוניברסיטת תל אביב בהנחייתו של פרופ' יהודה שנהב, אני מנסה לענות על השאלות האלה. מחקרי עוסק בהיסטוריה של מערכת המיון של צה"ל ובוחר את הקשר בינה ובין מקומם של מזרחים ואשכנזים בצבא, והספר מציג את קורותיה של הקהילה המזרחית בצה"ל מזווית הראייה הארגונית-בירוקרטית: הוא מתאר כיצד הבירוקרטיה הצבאית

סיווגה, מיינה והסלילה מזרחים ואשכנזים, כיצד היא חילקה את העבודה ביניהם ומה היו ההשלכות של הפרקטיקות הבירוקרטיות האלה על התהוותה ועל מעמדה של הקהילה המזרחית בצבא, ואף יותר מכך – בחברה בישראל.

כיצד הגעתי אל המחקר

הקשר ההדוק בין אתניות לצבאיות התבלט לאורך כל דרכי כפסיכולוג חברתי וכסוציולוג בצה"ל. לאחר שירותי הצבאי בחיל השריון השלמתי לימודי תואר ראשון ותואר שני בפסיכולוגיה, וחזרתי לצבא כקצין מחקר במחלקת מדעי ההתנהגות. ברבות השנים עסקתי בסוגיות מרכזיות בחקר הפסיכולוגיה והסוציולוגיה של הצבא: פסיכולוגיה של קרב ולחימה, יחסי צבא וחברה, מוטיבציה לשירות הצבאי, משא ומתן במצבי משבר ומיקוח, ובעיקר מגדר וצבא. אולם הסוגיה האתנית עברה כחוט השני בכל תחומי המחקר האלה ולא היה אפשר להימנע ממנה. בראשית שנות התשעים הייתי מעורב בשורת מחקרים ארוכה שליוותה את קליטת העלייה מברית המועצות לשעבר בצה"ל. נושא מרכזי במחקרים אלו היה הפער בין אתוס כור ההיתוך, שהצבא היה שבוי בו ביחסו לעולים החדשים, ובין תפיסתם העצמית כקהילת מהגרים. באמצע העשור הייתי אחראי על מחקר מקיף שנערך עבור הצבא על ידי מכון מחקר במדעי ההתנהגות של הצבא האמריקני (ARI) ואף מומן על ידו. המחקר בחן את הפרויקטים שכונו בצבא בשם הקוד "שילוב אוכלוסיות חלשות", אך למעשה כללו כמעט רק צעירים וצעירות מזרחים. הרטוריקה שעטפה את הפרויקטים הצבאיים האלה הכחישה את האתניות הברורה הגלומה בהם. אף שמרבית המשתתפים בפרויקטים היו מזרחים, המילה המפורשת "מזרחים" הייתה בגדר טאבו והוחלפה במילות קוד ששימשו להצגת הפרויקט: "אוכלוסיות חלשות", "שילוב", "הסתגלות". בניגוד להבטחת המודרניזציה הגדולה שהתגלמה בפרויקטים האלה – מזרחים נחשלים שזוכים למשאבי המודרניות בחסדו של הצבא, מתוקף שליחותו הלאומית, והופכים בדרך נס לחיילים רפובליקנים תורמים – הנתונים שמצאתי הראו תמונה שונה מאוד והעמידו בספק את תרומתן של הקבוצות הללו לצבא, ויותר מכך, את המידה שבה השירות הצבאי תרם להן באופן אישי. המחקר הזה נגנז מייד לאחר שהוצג. באותן שנים הייתי אחראי גם על מחקרי עמדות שנערכו בקרב בני נוער לפני גיוס – מלש"בים (מועמדים לשירות ביטחון) – אשר בחנו בעיקר את המוטיבציה של בני הנוער. המחקרים הראו שה"מוטיבציה" אינה תכונה אימננטית או קבועה שבני הנוער מגיעים איתה לשירות; היא נבנית, במידה רבה, בתגובה למבנה ההזדמנויות שמאפשר להם הצבא עצמו. מצאנו שאי-אפשר להבין את

ה"מוטיבציה" מבלי להבין את פרקטיקות המיון של הצבא ואת האפשרויות שהן מסמנות לבני הקבוצות החברתיות השונות.

במסגרת מחקרים אלו נקראנו באחד הימים לסייע לחיל התחזוקה, שאליו השתייכו תפקידים צבאיים כגון טבח, אפסנאי ונהג. החיל, בסיוע יועצים ארגוניים, ערך פרויקט ל"שיפור המוטיבציה" לשרת בו, בעיקר בתפקיד שנתפס כבעייתי ביותר – נהג הובלה. בהזמנה למחקר נטען כי החיל סובל מבעיות מוטיבציה קשות בקרב חיילים המגויסים לתפקיד זה. התבקשנו לבדוק דרכים לשיפור המוטיבציה – סמלים, סיכות, שינוי שם התפקיד ודרכים אחרות לעורר גאווה בקרב נהגי ההובלה. מחקר איכותני קצר שבו ראינו חיילים בקורסי הנהיגה בבסיסי ההובלה בטירת הכרמל ובבית נבאלא הראה כי קיים פער גדול בין המונחים הפסיכולוגיים הבנאליים "מוטיבציה", "הסתגלות" ו"גאווה", ששימשו את המערכת, ובין המציאות החברתית והאתנית המורכבת. רבים מהחיילים מ"האוכלוסיות החלשות" היו מזרחים, ורבים היו עולים חדשים מחבר המדינות. קשה היה לתאר את התגובה של בני הקהילה המזרחית לשיבוץם בתפקיד נהג הובלה כבעיה של "חוסר מוטיבציה". בשיחות הארוכות, הכואבות לעיתים, תגובתם דמתה הרבה יותר לעלבון, לכעס ובעיקר להתנגדות. התפקיד הזה נתפס בצבא כתפקיד חסר יוקרה, מעמד ומשמעות. שירתו בו חיילים שמדדי המיון הצבאיים הגדירו אותם כ"לא איכותניים". תנאי השירות עצמם קשים וסוחקים: התפקיד מורכב ודורש שעות נהיגה ממושכות בכלי רכב כבדים, אספקת דלק ואמצעי תחזוקה אחרים לכל יחידות הצבא ובכל רחבי הארץ. החיילים המזרחים שהוסללו לשירות בתפקיד זה גיבשו דימוי ברור של אופי התפקיד, משמעותו ויוקרתו. הם השתמשו בכינויים שונים לבסיסי ההובלה, כגון "הפיל המשפיל" (על שם הפיל המופיע בתגי היחידה של יחידות ההובלה). משאת נפשם הייתה לעבור מהתפקיד הזה לתפקידים עורפיים נוחים יותר מבחינת אופי השירות. יתר על כן, דומה היה כי כללי המשחק ידועים ומוכרים; על מנת להימלט משירות כזה עמדו לרשותם מגוון אמצעים שאפשרה הבריקרטיה של הצבא – פנייה לקב"ן, עריקות, נפקדות ובקשות להקלות בתנאי השירות – והם צייתו לכללים אלו בנאמנות. האתניות הייתה בוטה וחדה ואפילו הייתה אחידות בתגובותיהם של החיילים המזרחים, בתיאוריהם ובהתייחסותם לתפקיד. לעומת זאת, החיילים עולי חבר המדינות הגיבו אחרת לחלוטין וראו את התפקיד באור אחר לגמרי ומתוך סיטואציה חברתית שונה לגמרי: הם ראו בכך הזדמנות לרכוש רישיון נהיגה ברכב כבד.

הפער הגדול בין השפה הפסיכולוגית הנקייה של המערכת ובין שפת המציאות של החיילים היה בוטה. עבורי הוא סימן גם את מגבלות היכולת שלי להשתמש בפסיכולוגיה כחוקר יישומי כדי להבין את המציאות הצבאית. מחלקת מדעי ההתנהגות בצה"ל התבססה על דיסציפלינות של פסיכולוגיה תעסוקתית (מיון

כוח אדם), של פסיכולוגיה חברתית מחקרית, ומאוחר יותר גם של פסיכולוגיה ארגונית וייעוץ ארגוני. למרות היותי פסיכולוג מדופלם, הרגשתי שמערכת המושגים הפסיכולוגית דלה ומוגבלת וכי שפת המחקר הסטטיסטית אינה מספיקה אפילו כדי להתחיל ולהסביר את התופעות הצבאיות והאתניות שנתקלתי בהן. יתרה מזו, הבנתי כי המושגים, הדימויים וההסברים הפסיכולוגיים, ואפילו הנתונים המספריים, הגרפים והטבלאות, משפיעים בעצמם על כיוון המציאות הצבאית. הבנתי כי הפסיכולוגיה, המשמשת כלי לחקר התופעה החברתית, צריכה להיות דווקא אובייקט למחקר וכי יש לפענח את התפקיד שהמילים והמושגים שלה ממלאים ביצירת התופעות האתניות והחברתיות בצבא.

באמצע שנות התשעים הוחלט בצה"ל, בעידודה הנמרץ של מחלקת מדעי ההתנהגות, להקים פרויקט שיחקור ביסודיות את יחסי הצבא והחברה בישראל, מתוך הבנה כי יש להסביר תהליכים חברתיים כדי להסביר תופעות צבאיות, ובראשן האופן שבו קבוצות וזהויות חברתיות שונות מתייחסות לשירות הצבאי. הפרויקט פתח את שערי הצבא בפני הסוציולוגיה ומושגיה. הסוציולוגיה הישראלית תססה ופרחה אז: תחת הסוציולוגים הממסדיים ששלטו בכיפה מאז קום המדינה החל לקום דור חדש של חוקרות וחוקרים, שהיו אמונים על רזי הסוציולוגיה הביקורתית וביקרו את הדור שקדם להם ואת תפיסת המציאות שלו. ההתנגשות הבין-דורית והתיאורטית הזאת באה לידי ביטוי גם באשר ליחסים האתניים בישראל; בני הדור החדש ביקרו קשות את גישת המודרניזציה וכור ההיתוך, שהייתה מקובלת עד אז, והחלו לחשוף את נקודות המבט של קבוצות חברתיות מודרות ובראשן נשים ומזרחים. הטעימה מעץ הדעת של הסוציולוגיה במסגרת הדיונים, ועדות ההיגוי וצוותי המחקר שהשתתפתי בהם הובילה אותי כמעט מאליה ללימודי תואר שלישי בסוציולוגיה. במפגש עם המנחה שלי, יהודה שנהב, הבנתי שמחקרי יעסוק במה שנתקלתי בו במציאות מאז יום גיוסי לצבא: היחסים האתניים שבין המזרחים, האשכנזים וה"נתונים" בצה"ל.

בעיניי זו הייתה סוגיה מרכזית להבנת החברה בישראל ולכן גם בעלת חשיבות חברתית עצומה. התעניינתי במיוחד בתפקידו של הצבא, שהוא מוסד מדינתי מרכזי במדינת הלאום המודרנית, בכינון הזהות, המעמד והמקום של שתי הקהילות החברתיות הראשיות במדינת ישראל – זו המזרחית וזו האשכנזית. השאלות האלה נראו לי חשובות ורלוונטיות להבנת החוויה האישית של מזרחים ומזרחיות במפגשם עם הצבא, מוסדותיו והפרקטיקות שלו, ולפענוח השלכותיו של המפגש הזה על התפיסה העצמית, הזהות והמעמד החברתי.

התשובות לשאלות אלו, יותר משהיו סגורות בתיבת פנדורה, היו נעולות בתוך הקופסה השחורה והאטומה שהצבא הקפיד לנעול בה את הנתונים הנוגעים לשיבוץ המתגייסים, את המידע הנוגע לכלים הבירוקרטיים של המיון והשיבוץ ואת הנתונים

בדבר הקשר בין שני אלה ובין האתניות של המתגייסים. אבל המפתחות היו בהישג ידי, במגירת השולחן במשרדי בצבא. במורד המסדרון שכנה הספרייה של מחלקת מדעי ההתנהגות. בספרייה זו ביליתי שעות רבות: במסגרת פרויקט שעסק במוטיבציה של בני נוער לאורך השנים נברתי בקופסאות מסמכים מצהיבות ומאובקות והכרתי בעל-פה כמעט דוחות ישנים משנות החמישים והשישים. שמת לי לב שחלק מהדוחות האלה מתייחסים בגלוי ובמפורש למה שהפך אחר כך לטאבו ונעלם מהמסמכים הרשמיים של הצבא: "יוצאי אסיה ואפריקה", "יוצאי ארצות ערב" ו"עדות המזרח". שמרתי לעצמי רשימה של המסמכים. עמיתי, רס"ן ד"ר מוטי ספראי, ערך אז מחקר חסר תקדים בהיקפו והצליח בווירטואוזיות לבנות קובץ שעקב אחר הנתונים של כל המתגייסים (הגברים) מאז 1970, בשנתוני גיוס בהפרשים של חמש שנים. בשורות הנתונים שבנה ספראי נמצאו גם שני יהלומים מנצנצים: המוצא האתני של המתגייס, שהוגדר כארץ לידת הסב מצד האב, וכל נתוני המיון הראשוני שעבר בלשכת הגיוס: דפ"ר, צד"כ, השכלה, רמת עברית, והשקלול שלהם: הקב"א. הבנתי שבתוכן המסמכים שנברתי בהן ובמאגר הנתונים של ספראי טמונות התשובות לשאלותיי.

חלוקת העבודה האתנית בין מזרחים לאשכנזים בצה"ל

מובן שלא הייתי הראשון שהבחין בקשר שבין המוסד הצבאי ובין אתניות במונחים של מזרחים ואשכנזים. באחד הימים בראשית שנות השמונים נכנס למשרדו של פרופ' סמי סמוחה מאוניברסיטת חיפה מרדכי (מוטה) גור, שכיהן כרמטכ"ל בתקופה שלאחר מלחמת יום הכיפורים. במערכת הבחירות המתוחה של שנת 1981 נלכד גם מוטה גור בעדשת המצלמה כשהוא מטיח בקהל מפגינים, מזרחי ברובו, "לא יעזור לכם שום דבר, כמו שדפקנו את הערבים נדפוק גם אתכם". עקב אמירה זו הותקף גור בחריפות והואשם בגזענות. אל פרופ' סמוחה הוא בא כדי להסביר את עמדותיו ביחס לטענות הקיפוח של המזרחים, ובמפגש הזה הוא ציין את השירות בצה"ל כאות וכמופת לשוויוניות בחברה הישראלית. סמוחה שירת באמצע שנות השישים כקצין מחקר לפסיכולוגיה ביחידה לפסיכולוגיה צבאית בטרם יצא ללימודים לתואר שני ושלישי באוניברסיטת קליפורניה. הוא הכיר את המציאות האתנית בצבא, וככל הנראה הכיר גם נתונים הנוגעים לפערים בין העדות כפי שתועדו במסמכים ובדוחות מחקר צבאיים מאותה התקופה. לאחר פגישתו עם גור פרסם סמוחה מאמר מקיף בכתב העת *מדינה, ממשל ויחסים בינלאומיים* ובו תקף את אשליית כור ההיתוך שיוחסה לצה"ל. הוא ערער עליה וטען:

הריבוד העדתי בצה"ל משקף את הריבוד העדתי בחברה הישראלית. החיילים

הבעייתיים במיוחד באים משכבת המצוקה המזרחית. המוני החוגרים באים מכל השכבות אך רובם מזרחיים משום שהם נוטים לבוא מרבדים נמוכים יותר בחברה וחסרים נתונים או הנעה להתקדם בצבא. לדרג המש"קים מגיעים מבני מעמד העובדים הגבוה ומעלה, ואילו לקצונה מתקדמים בני המעמד הבינוני והגבוה. הקידום בצבא תואם אפוא את הסטטוס החברתי והאזרחי (סמוחה 1983, 19).

מאמרו של סמוחה זכה לתגובה חריפה ומיידית מצידו של משה ליסק, אחד החוקרים הבולטים של יחסי צבא-חברה בישראל בגישת המודרניזציה. ליסק, נאמן לתזה שלפיה הצבא מביא מודרניזציה לחברה ולאוכלוסיות הנחשלות, הטיח בסמוחה כי מאמרו אינו מסתמך על נתונים אלא על מידע אנקדוטלי וטען כי הצבא הוא סוכן מודרניזציה, והבעיות של המזרחים בצבא מבטאות חבלי היטמעות זמניים בתהליך הסוציאליזציה שלהם בחברה המודרנית (ליסק 1983).

בספרות העולמית בתחום מדע המדינה והסוציולוגיה של המדינה, מדינת הלאום המודרנית חדלה זה מכבר להיתפס כמוסד ניטרלי ושוויוני הפועל לשילוב ולאיחוד בין הקבוצות. כיום היא מתוארת כשחקנית פעילה המקדמת אינטרסים משלה ומשתמשת בשליטתה באמצעי הכוח ובעשיית מלחמה כדי למסד את כוחה העצמאי בחברה.¹ המאמר של סמוחה בישר גל של חוקרים שהחלו לראות את האתוס של מדינת הלאום, האזרחות הרפובליקנית, פרויקט בינוי האומה ומודל צבא העם באור שונה לגמרי, כפרויקט מרובד והיררכי אשר לא זו בלבד שאינו מייצר שוויון חברתי אלא אף משעתק ומנציח היררכיה חברתית בין נשים וגברים, בין מעמדות חברתיים ובין קבוצות אתניות. כעשור לאחר מאמרו פורץ הדרך של סמוחה העלה גם שלמה סבירסקי טענות דומות:

הצבא, למרות המיתוס המציג אותו ככור היתוך, משקף למעשה ביתר שאת את המבנה המעמדי כפי שגובש ע"י ביה"ס. "הטובים לטיס", היחידות המובחרות, הסיירות, קורס קצינים – כל אלה מהווים במידה רבה המשך למסלול הלימודים בבתי הספר המבוססים. יחידות אלה מהוות מקום מפגש תוך מעמדי בין הבוגרים של שלוש מערכות חינוך הקרובות זו לזו מבחינה מעמדית ועדתית למרות המובדלות הרעיונית – בתי ספר עיוניים ויקרתיים, בתי ספר קיבוציים וישיבות הסדר (סבירסקי 1995, 105).

יגיל לוי, האחראי לכתיבה השיטתית והמקיפה ביותר על אודות המשולש שבין מדינה, צבא ואתניות בישראל,² תיאר כבר בשנת 1996 כיצד המדינה מעצבת את

1. Giddens 1985; Mann 1987; Dandeker 1990; Tilly 1995

2. לוי 1996; 2003; 2007; 2015.

יחסי החליפין בינה ובין קבוצות דומיננטיות ובכך מחזקת את האוטונומיה שלה ואת כוחה (לוי 1996). במאמר מאוחר יותר הוסיף:

הצבא הישראלי אורגן על יסוד גיוס חובה המוני, שכונן קשר גורדי בין חיילות לבין אזרחות מהותית תחת כנפיו של האתוס הממלכתי. את הסדר הזה גיבשה והובילה הקבוצה החברתית הדומיננטית של גברים אשכנזים-חילונים מהמעמד הבינוני – קבוצה שייסדה את הצבא, איישה את מדרגו הבכיר וזוהתה עם הישגיו. הצבא נבנה לכאורה על בסיס שוויוני, אולם למעשה הקבוצה האשכנזית יועדה להובילו בממד האיכותי, כנגזרת של עיצוב צבא מערבי. [...] הדרתן של קבוצות אלה [המזרחים] חיזקה את הלגיטימציה של קבוצות המשרתות בצבא להפיק עוצמה חברתית והון סמלי משירותן הצבאי (לוי 2005, 42).

דבריו של לוי התווספו לכתיבה פמיניסטית ביקורתית הולכת וגוברת שעסקה ביחס שבין מדינה, צבא ומגדר,³ ולכתיבה על היחס שבין קבוצות וזהויות חברתיות ובין הצבא.⁴ מתוך כך נוצר גוף ידע אשר שרה הלמן כינתה אותו "הפוליטיקה המעמדית, המגדרית והאתנית של האומה במדים" (הלמן 2000).

אם כן, הספרות הסוציולוגית הייתה רוויית חשדות בדבר האתניות בצה"ל: מצד אחד היו חוקרים בולטים שטענו כי צה"ל מרובד מבחינה אתנית וכי יש בו היררכיה בין אשכנזים למזרחים, היררכיה אשר חלקם גרסו כי השתנתה או התמתנה בחלוף השנים. מצד שני היו שטענו כי צה"ל הוא דווקא המשווה הלאומי, כור ההיתוך של העדות המבטל את ההיררכיות בין אשכנזים ומזרחים ומשווה ביניהם. לכן השאלה הראשונה שביקשתי לבדוק במחקר הייתה אם התקיימה חלוקת עבודה אתנית בין מזרחים לאשכנזים בצבא, ואם אכן הייתה חלוקת עבודה כזאת – כיצד היא השתנתה במהלך הזמן.

חלוקת העבודה האתנית שבדקתי במחקר נחלקת לשני סוגים. האחד הוא חלוקת עבודה אופקית, המבטאת את הסללתם של אשכנזים ומזרחים לתפקידים צבאיים הנבדלים ביוקרתם או בתגמולים הסמליים או המוחשיים הקשורים אליהם – למשל הסללה של אשכנזים לסיירות ויחידות התנדבות ולעומתה הסללה של מזרחים לתפקידי לוגיסטיקה ושירותים. הסוג השני הוא חלוקת עבודה אנכית, המבטאת הסללות שונות של אשכנזים ומזרחים בהיררכיה הצבאית, בעיקר לדרגים קצונה ופיקוד: ביקשתי לבדוק אם הקצונה בצה"ל, בעיקר במערך הלוחם, כללה ייצוג

3. ראו למשל ג'רבי 1996; ששון-לוי 2006; Israeli 1997; Herzog 1998; Bloom 1999; Levy-Schreiber and Ben-Ari 2000; Robbins and Ben-Eliezer 2000; Yuval-Davis 1985.

4. Cohen 1997; Lomsky-Feder and Ben-Ari 1999.

יתר של אשכנזים וייצוג חסר או אפילו היעדרות של מזרחים. כדי לענות על השאלות האלה לגבי התקופה שלפני 1970 השתמשתי בנתוני מחקרים של יחידת הפסיכולוגיה הצבאית של צה"ל, שתיארו התפלגויות של תפקידים ושל דרגות בקרב אשכנזים ומזרחים. כדי לענות על השאלות לגבי התקופה שלאחר 1970 ערכתי עיבודים סטטיסטיים לקובץ של ספראי. כך יכולתי לבחון את התפלגות התפקידים והדרגות של מזרחים ואשכנזים על פני התקופה שבין 1970 ל-2001, בהפרשים של חמש שנים.

תפקידו של הקב"א בחלוקת העבודה האתנית

מרבית הכותבים שבחנו את יצירתה של חלוקת העבודה האתנית בין אשכנזים ומזרחים בצבא הטילו את עיקר האשם על מערכת המיון הצה"לית ובמרכזה הקב"א, נתון המיון המרכזי של הצבא. הקב"א – קבוצת איכות – הוא ציון הניתן לכל חייל וחיילת המתגייסים לצבא. ערכי הציון נעים על הרצף שבין 43 ל-56, והוא הקובע את גורלם של החייל או החיילת בצבא, שכן לכל תפקיד צבאי מוגדר ציון סף של הקב"א הנדרש. כדי להתקבל לקצונה או למסלולים ולקורסים יוקרתיים וחשובים נדרש ציון קב"א גבוה. ציון הקב"א הוא שקלול של כמה מבחנים שעוברים הנער והנערה בלשכת הגיוס קודם לגיוס עצמו: מבחן דירוג פסיכוטכני ראשוני (דפ"ר), "ציון השכלה" המתייחס למספר שנות הלימוד, וצד"כ (ראשי תיבות של ציון דרך כללי), שהוא ציון הניתן על סמך הריאיון עם המאבחנת הפסיכוטכנית בלשכת הגיוס. את ריאיון הצד"כ עוברים גברים בלבד, עד היום. בעבר, עד אמצע שנות השמונים, שוקלל בציון הקב"א גם ציון רמת העברית.

במשך שנים, וגם היום, רווחת האמונה כי המוצא העדתי משקלל גם הוא בציון הקב"א, וכך גם מספר החדרים בבית. אמונה זו איננה נכונה. מספר החדרים בבית ושאלות כגון אלה נשאלו לצורך קביעת זכויות לתנאי שירות, ולא היוו מרכיב רשמי בתוך הקב"א. הצבא הכחיש זאת לא אחת, אולם סברה זו לא נולדה במקרה. כאמור, חוקרים אחדים, ובהם סטיוארט כהן (Cohen 1997), גרסו כי הקב"א הוא הכלי העיקרי המאפשר את הריבוד האתני בצבא. טענתם העיקרית הייתה שהוא מוטה ומשקף תחומים שבהם לאשכנזים יש סיכויים טובים יותר להצלחה. גם לוי (1996) טען כי מערכת המיון של הצבא היא המנגנון היוצר את עיקר הריבוד האתני. הוא ציין כי הקריטריונים הרציונליים והאוניברסליים הקובעים את מעמדו של כל חייל כווננו אל חינוך, ערכים ומיומנויות שרווחו בעיקר אצל אשכנזים ופחות בקרב מזרחים, וכי הצגתם כאוניברסליים וכמריטוקרטיים סיפקה לגיטימציה לחלוקת העבודה שנוצרה בשנות החמישים והקימה סביבה מערכת השתקה. סמוחה

(1983) הצביע גם הוא על מערכת המיון וציין כי מראית העין של אובייקטיביות ומריטוקרטיות של כלי המיון הייתה מרכיב קריטי בלגיטימציה של חלוקת העבודה האתנית וביצירת שקט עדתי סביבה. מיכאל גל (1982) הסביר את הריבוד האתני המעמדי בצבא בכך שהצבא, משיקולי חיסכון ומטעמי מחסור, משתמש במודל מיון מינימלי, כלומר מסתמך על הישגי מערכת החינוך. טענות דומות השמיע גם סבירסקי, שכתב כי "צה"ל מסתמך על מערכת החינוך ככלי מיון הראשוני שלו [...] בנוסף, משתמש הצבא באותם כלי מיון הנהוגים בביה"ס, ובעיקר במבדקים פסיכומטריים, שבוגרי ביה"ס הטובים אינם מתקשים להתבלט בהם ולאשש את מה שהצבא יודע כבר מהנתונים על ההשכלה הפורמאלית" (סבירסקי 1995, 104). את הטענות הביקורתיות ביחס לשיטת המיון של הצבא סיכם מאיר עמור, שטען כי "מתודת המיון של צה"ל מהווה מודל בזעיר אנפין של מתודת ההכלה וההדרה של החברה הישראלית-יהודית [...], [וכי] היגיון המיון לצה"ל מהווה תשתית ארגונית ותרבותית של חוויית השליטה התרבותית בישראל" (עמור 2003, 2). לדבריו, "תרומתו של הצבא לשכפולה של חלוקת העבודה החברתית קשורה אם כך בטבורה לשיטת המיון הצה"לית. [...] סלקציה זו מוצגת באור אוניברסלי. למעשה היא ראפיקציה של המאפיינים של הקבוצה הדומיננטית".

אך למרות הדברים הברורים והחד-משמעיים של מיטב חוקרי הסוציולוגיה בישראל, לא נראה כי דבר מהשיח הזה חדר את חומות הצבא. הטענות האלה נותרו תמיד בגדר חשדות או ספקולציות. דומה כי האמונה המובנת מאליה, המיסטית כמעט, בכוחו האינטגרטיבי של הצבא הייתה חשובה מכדי להעמידה בפני דה-מיסטיפיקציה אמפירית. בהקשר זה יש בספרות רק מחקרים בודדים יוצאי דופן. אלון פלד, למשל, ערך מחקר שהתבסס על נתונים מדוחות הצבא בשנות החמישים והציג פערים גדולים בין שיעורי הקצינים המזרחים והאשכנזים (Peled 2000). יהודה מטרס, גילה נועם ויצחק בריחיים (1984) הציגו נתונים על פערים תלויי מוצא בקידום בצבא בשנתון אחד של מתגייסים בשנות השבעים. במחקר נוסף, שערכו אן בלום ורבקה ברי-יוסף (Bloom and Bar-Yosef 1985) על מדגם של נשים בשנתון גיוס 1974, נמצאו פערים אתניים ניכרים בגיוס לצה"ל ובהגעה לדרגות קצונה. באשר לשנים מאוחרות יותר, לוי (2005) הציג במחקר ראשון מסוגו השוואה בין ההתפלגות הקבוצתית של ההרוגים בשבוע הראשון של מלחמת לבנון הראשונה ובין ההתפלגות באנטיפאדת אל-אקצא. נתוניו העידו על שינויים בהרכב החברתי של הדרג הלוחם ביחידות השדה ועל ירידה בשיעור היחסי של ההרוגים מן המעמד הבינוני האשכנזי והמזרחי.

למרות המחקרים המעטים האלה, השפעתם האתנית של מערכת המיון ושל הקב"א נותרה לוטה בערפל. כפי שטענו עמור (2003) וכותבים רבים נוספים, בכל הנוגע לפרקטיקות כוח האדם בצה"ל, ובעיקר לקב"א, רב הנסתר על הגלוי. לא

כך הוא הדבר בעולם. הצבא האמריקני, למשל, היה הצבא הראשון שהשתמש בשיטות מיון "מדעיות": כבר במלחמת העולם הראשונה הנהיג את מבחני Army Alpha ו-Army Beta, אשר נחשבים למבחני המיון התעסוקתי הראשונים בעולם, והשתמש בהם כדי למיין את המוני המתגייסים לצבא. את המידע על מערכות המיון לא הסתיר מעולם.⁵ מערכות המיון של הצבא האמריקני על גלגוליהן השונים היו גלויות תמיד לציבור הרחב ולקהילה המקצועית. בכלל זה היו גלויים מאז ומתמיד גם הנתונים האתניים, ואלה אף שימשו ועדיין משמשים באופן שוטף את הצבא בדיווחיו לוועדות הקונגרס והסנאט המפקחות על הכוחות המזוינים האמריקניים. יתרה מזו, כל כלי המיון הללו נתונים לבדיקות תקופתיות הבוחנות הוגנות תרבותית, ותוצאות הבדיקות האלה מדווחות לציבור.

הסיבה לכך היא שבארצות הברית, ובמדינות אחרות בעולם, פרקטיקות השימוש במבחני מיון לעבודה נתונות לרגולציה מחמירה ביותר של חוקי שוויון הזדמנויות. בשנת 1971, בתיק "גריגס נגד חברת החשמל דיוק",⁶ קבע בית המשפט האמריקני מבחן הנקרא adverse impact, המגדיר אפליה כמצב שבו שיעור קבלתם לעבודה של בני קבוצת מיעוט לפי מבחן מיון מסוים נמוך מ-80% משיעור קבלתם של בני קבוצת הרוב. הרגולציה הזאת מכירה בעובדה כי כלים למיון כוח אדם מועדים לפורענות ההטיה התרבותית – בחירתם של מבחנים המשקפים את הידע והניסיון של קבוצות דומיננטיות דווקא, הבדלים בהתייחסות למועמדים בתהליכי הבחינה, שימוש במערכות מבחנים שאינן משקפות יכולות הנדרשות לעיסוק, או שימוש מוטעה בפרוצדורות שקלול ובאסטרטגיות החלטה המעדיפות בני קבוצות מסוימות (לזר 2007; Anastasi 1988). אפילו מבחן ה-IQ, הצלם הקדוש של פרקטיקות המיון, שנוי במחלוקת חריפה שנסקרה בין השאר בספרו המפורסם של דניאל ג'יי גולד *The Mismeasure of Man* (Gould 1981). גם סמיואל בולס והרברט גינטיס, בספרם *Schooling in Capitalist America*, מתארים את תפקידם החברתי של מבחני ה-IQ וטוענים כי הם בנויים להסליל תלמידים לתפקידים מעמדיים חברתיים (Bowls and Gintis 1976). ביקורת דומה השמיע גם פייר בורדייה (2005 [1985]), שכינה את מבחני ה-IQ "IQ Racism".

אם כן, ספרות המחקר ראתה במכשיר המיון הראשי של צה"ל, הקב"א, את החשוד

5. שיטות המיון של הצבא האמריקני השתנו במרוצת השנים. במלחמת העולם השנייה נעשה שימוש במערך מבחנים שנקרא ACGT, ובשנות החמישים הוא הוחלף במערכת לסינון ראשוני של מתגייסים שנקראה AFQT. בשנות השבעים נכנסה לשימוש מערכת המיון הכללית ASVAB, שנועדה הן לסינון מתגייסים והן להתאמתם המקצועית למסלולי השירות ותוקנה פעמים אחדות.

6. Griggs v. Duke Power Co., 401 U.S. 424 (1971).

העיקרי האחראי להיררכיה שנוצרה בצבא בין אשכנזים ומזרחים וגם לשינויים שחלו בהיררכיה זו, אם היו כאלה. בזכות מאגר הנתונים של רס"ן ספראי ובזכות ארגוני המסמכים שכללו נתונים רבים על מזרחים ואשכנזים בצבא עד שנות השבעים, יכולתי להתמודד מחקרית ואמפירית עם הטענה הזאת ולבחון מה תפקידו של הקב"א ביצירת חלוקת העבודה בין מזרחים ואשכנזים בצבא. ביצעתי ניתוחים סטטיסטיים על נתוניו של ספראי ובאמצעותם בדקתי את הקשר בין מוצא לחלוקת העבודה, את הקשר בין מוצא לקב"א ואת הקשר בין קב"א לחלוקת העבודה האופקית והאנכית בשנותונים שונים. כך יכולתי לבדוק אם כל ההבדלים שבין מזרחים לאשכנזים בחלוקת העבודה נוצרו בגלל הבדלים בקב"א או שמא השפיע עליהם גורם נוסף, למשל אפליה ישירה.

הקב"א כפרקטיקה אתנית

מעבר לשאלות ולתשובות האמפיריות-כמותניות בדבר חלוקת העבודה האתנית והשפעתו של הקב"א עליה, עמדו בפניי עוד שאלות רבות: איך בדיוק יצר הקב"א את חלוקת העבודה האתנית? מדוע בכלל השתמשו במכשיר המיון הזה, וכיצד הוא הוצדק? האם אנשי הצבא קובעי המדיניות ידעו מה קורה מבחינה אתנית בצבא? בדיון הציבורי והאקדמי, המענה לשאלות אלו כלל מונחים כמו "אפליה עדתית", "קיפוח", "הגמוניה" ו"אליטות", אבל גם "מודרניזציה", "תרבות נחשלת" ו"חינוך". אולם כאשר קראתי את אינספור התיקים המתפוררים שתיארו את סיפורה של מערכת המיון הצבאית ואת המפגש של אשכנזים ומזרחים איתה, לא חשתי כלל כי המונחים האלה באים בהם לידי ביטוי. מהתיקים צפו ועלו דיונים, ויכוחים, מספרים, טבלאות, מוסדות ויחידות, ראשי תיבות צבאיים, הסברים, כללים, הצדקות, מונחים פסיכולוגיים ומונחים בירוקרטיים שלישותיים חסרי פשר. לנגד עיניי ראיתי פקידים, פסיכולוגים וקציני כוח אדם, בדיוק כמו אלה שעבדתי איתם באותן שנים, יושבים בדיונים, כותבים מסמכים, פותרים לעצמם בעיות, מבטלים ומנסחים מחדש חוקים, כללים ותקנות ומנתחים מספרים וטבלאות, בדרך כלל בעגה צבאית בלתי מובנת.

יותר מכול, הרגשתי כי למרות בקיאותי הרבה בתיאוריה ובמעשה בכל הקשור לפסיכולוגיה של המיון ולסוציולוגיה של הצבא, הדברים מעורפלים מאוד ובלתי מובנים. נדמה היה לי שהאופי של מערכת המיון וההשלכות האתניות שלה לא רק מוסתרים בתוך ארגוני הארכיון המאובקים אלא גם מוצפנים ומקודדים בשפת סתרים של מושגים, ראשי תיבות ומונחים פסיכולוגיים וצבאיים שאינם מאפשרים הבנה קוהרנטית. חשבתי גם שתשובה על שאלות המפתח במונחים של התפלגויות

וקשרים סטטיסטיים אינה מספיקה כדי לפענח את כל ההתרחשויות הארגוניות הזאת, ושיש צורך במסגרת מושגית עשירה ורחבה יותר שתהלוך אותה ואת השלכותיה. מסגרת כזאת סיפקה לי תפנית הפרקטיקה במדעי החברה, אשר התרחשה בעשורים האחרונים בהשפעת עבודותיהם של חוקרים ותיאורטיקנים בולטים מהמחצית השנייה של המאה הקודמת – בעיקר פייר בורדייה, אנתוני גידנס, הרולד גרפינקל, מישל פוקו, שרי אורטנר, ג'ודית באטלר, ז'אן-פרנסואה ליוטאר וברונו לאטור. אולם שורשיה העמוקים יותר מתפרשים אל הפילוסופיה של ויטגנשטיין והיידגר; רק בתחילת שנות האלפיים החלו תיאורטיקנים להתייחס למכלול הכתיבה של הוגים אלו כאל גישה קוהרנטית להסבר החיים החברתיים (Schatzki et al. 2002; Reckwitz 2001).

לפי גישה זו, הפרקטיקה החברתית היא תבנית, או רשת רב-ממדית (nexus), של זיקות בזמן ובמרחב הקושרות זו לזו את פעולותיהם של אלמנטים אנושיים ולא אנושיים. הפרקטיקה היא התבנית הקבועה של האופן שבו עושים דברים בהקשר חברתי מסוים. היא יכולה למשל להיות מכלול הפעולות הקבועות, בין אנשים לאנשים ובין אנשים לחפצים, החוזרות ונשנות בארוחת הערב של יום שישי, או הרצפים הקבועים והנשנים של פעולות ויחסים המתרחשים בתחנת משטרה, או רצפי הפעולות הקבועות של האנשים והחפצים המחוברים יחדיו לכדי הדרך שבה ארגון ממייך, משבץ ומסליל את כוח האדם שלו. הפרקטיקה כוללת אלמנטים הפועלים אהדדי בתבנית יחסים קבועה פחות או יותר, פעולות אפשריות באינטראקציה בין כל שני אלמנטים, ופעולות שאינן אפשריות.

הפרקטיקה היא לבנת היסוד האונטולוגית של הסדר החברתי: העולם החברתי קיים רק בפרקטיקות מוחשיות ואמיתיות שאנשים וחפצים מבצעים שוב ושוב, ולא בספירה מופשטת שמתקיימים בה מושגים כמו מעמד, פטריארכיה, גזענות, אפליה, תרבות או מודרניות. המושגים האלה אינם קיימים מעבר לאופן שבו הם מתגשמים ומבוצעים על ידי אלמנטים אנושיים ולא אנושיים, הממלאים בזמן נתון חלק פעיל בפרקטיקה חברתית ספציפית. אישה אינה נתקלת בפטריארכיה ואדם שעורו כהה אינו נתקל בגזענות מעבר לנקודת המפגש הקבועה והחוזרת ונשנית שלהם, ושל בני ובנות קבוצתם, עם פרקטיקות חברתית ספציפיות ומוחשיות: אדם המטיח כלפיהם אמירה מינית, שלט אין כניסה על דלתה של חנות, מבחן מיון בשפה שהם מתקשים להבין. יתר על כן, המושגים המופשטים עצמם, למשל זהות מגדרית או זהות אתנית, אינם יותר מסך הפרקטיקות המייצגות אותם בזמן נתון ובמקום נתון. למושג יש קיום מוחשי כאשר הפרקטיקות המייצגות אותו מבוצעות, ואין לו קיום כאשר הן אינן מבוצעות (ראו למשל באטלר 2007 [1990]).

גם לרמות שונות של הארגון החברתי אפשר להתייחס כאל מערכים של פרקטיקות; הארגון, המוסד החברתי והמבנה החברתי אינם אלא מערכים מורכבים

של פרקטיקות שנערמו זו על גבי זו. כאשר מתבוננים במערכת המיון של הצבא מבעד למשקפיים תיאורטיים אלו רואים אותה כמארג של פרקטיקות פסיכולוגיות ובירוקרטיות המחברות זו לזו באופן רוטיני. אני מצאתי בגישה זו כלים רבי עוצמה לניתוח סוציולוגי של מערכת המיון בצה"ל, של ההיסטוריה שלה ושל השלכותיה האתניות.

בספרו *Science in Action* מתאר ברונו לאטור את "הקופסה השחורה" – כלי, מתקן או אפילו תיאוריה מדעית ההופכים למובן מאליו על-זמני והכרחי, אשר ממנו ממשכים הלאה אל העובדה (Latour 1987). לפי לאטור, המדע, הטכנולוגיה וחינוך בכלל רוויים בקופסאות שחורות – פרקטיקות שפעולתן כה חלקה עד שהן נראות בעינינו מובנות מאליהן או שכלל איננו מודעים לקיומן. הקופסה השחורה היא פרקטיקה מקובעת, כזאת שהזיקות הפנימיות בין האלמנטים המרכיבים אותה מתקיימות אוטומטית ובאופן לא מודע, כך שהיא מתקבלת כעובדה טבעית ואין עליה חולק. גם על מערכת המיון בצה"ל אפשר להסתכל כך: בדרך כלל, וברוב המצבים, היא התקבלה ומתקבלת כמובן מאליו, כעובדה נייטרלית ואובייקטיבית, ולכן הייתה ועודנה קופסה שחורה. מעטים האנשים המכירים אותה לעומק: אילו אלמנטים מרכיבים אותה? למה דווקא אלמנטים אלו ולא אחרים? מה טיב הקשרים המתקיימים ביניהם?

לפתוח את הקופסה השחורה

הראייה של מערכת המיון כפרקטיקה ארגונית פותחת מרחב של אפשרויות לפענוח הקופסה השחורה של פרקטיקות המיון הצבאיות והשלכותיהן האתניות. הדיון בפרקטיקה הארגונית האתנית נערך בשלושה רבדים: רובד הפעולה המוחשית של הפרקטיקה, רובד הפעולה הפוליטית המכוננת אותה ורובד הפעולה הדיסקורסיבית שלה. הרבדים האלה מופרדים רק מבחינה אנליטית; בפועל הם פועלים סימולטנית, אהדדי, ומכוננים זה את זה. אולם הם סיפקו לי שלושה מפתחות להבנתן של פרקטיקות המיון, מתוך שלוש נקודות מבט שאסקור כעת.

הפעולה האתנית של הפרקטיקה

פרקטיקה ארגונית בנאלית הופכת לפרקטיקה מדירה על בסיס אתניות, מגדר או גזע כאשר היא יוצרת הפרדה והבחנה היררכית בקרב זהויות חברתיות שמשותפות בה ובין ההשלכות של השתתפות זו עליהן. כך קורה, למשל, אם הפרקטיקה מגבילה חלק ממשותפתיה או חוסמת בפניהם הזדמנויות להשתתפות מתגמלת, חשובה או יוקרתית בארגון; אם היא מקשה עליהם להגיע בו לביצועים נאותים; אם היא

גורמת להם לחוות מצוקה או חוסר סיפוק בנוגע לאופן השתתפותם בארגון; אם היא יוצרת אצלם חוויה של השפלה, חרדה או קיפוח; ואם היא מביאה אותם להפנים תחושת ניכור, חוסר זכאות, חוסר ערך והדרה עצמית מעמדות ארגוניות חשובות או מרכזיות.

כדי לזהות פרקטיקה ארגונית כפרקטיקה מדירה על בסיס אתניות, מגדר או גזע יש צורך לפענח את הקשר בין הדרך שבה היא פועלת ובין ההשלכות השליליות שלה מנקודת המבט של הזהות המשתתפת בה. פרקטיקות יכולות להיות מדירות אתנית, מגדרית או גזעית בדרכים רבות – למשל באמצעות פעולה שמפרידה את הזהות המסוימת מזהויות אחרות, פעולה שמדירה את הזהות ממשאבים ומהזדמנויות, פעולה שמטרידה את הזהות, פעולה שעיוורת למצב מיוחד של זהויות, פעולה שכוללת אינטראקציות וצורות פנייה שמבזות או משפילות את הזהות, פעולה שמייצגת את הזהות באופן משפיל ומבזה בטקסים ובסמלים, פעולה שמסמנת את הזהות כנחותה באמצעות טיפול מיוחד ושונה, ואפילו פעולה אלימה ופוגענית כלפי הזהות.

כדי לפענח את מערכת המיון כפרקטיקה אתנית התחקיתי אחר האלמנטים שהרכיבו את הפרקטיקה בכל שלב בהיסטוריה שלהם ובחנתי כיצד פעלו יחד, ובעיקר כיצד הם היוו פעולה אתנית וכיצד הגדירו, סיווגו וניהלו את המזרחים והאשכנזים בצבא. עקבתי אחר התפתחות מערכת המיון בצה"ל מימיה הראשונים במלחמת 1948, עת שוטטו אנשי המכון למיון תעסוקתי של עיריית תל אביב בבסיס המיון והקליטה בצריפין והעבירו שאלונים למגויסים הטריים, ועד לסדרת החלטות שהתקבלו בשנות התשעים המאוחרות ואשר שינו את פני הקצונה בצה"ל. פרקי השער הראשון של הספר מתארים את התגבשות כלי המיון הצבאיים: מהיכן הגיעו, מה בדיוק מדדו, כיצד נבנו הנוסחאות וכיצד השתמשו בנתוני המיון על מנת להסליל מזרחים ואשכנזים לדרגים שונים. איזה אלמנט במערכת המיון – הכלים שנעשה בהם שימוש, אופן חישובם של הציונים, בנייתן של הנוסחאות – הפך את מערכת המיון לפי קב"א למכשיר ליצירת חלוקת עבודה אופקית ואנכית בין מזרחים ואשכנזים? כיצד היא מיינה בפועל מזרחים ואשכנזים מבלי להתבסס בגלוי על קטגוריית המוצא? האם במהלך השנים השתנו הכלים ושיטות המיון? האם השתנו ההשלכות האתניות של המיון?

הפעולה הפוליטית של הפרקטיקה

למה דווקא הקב"א הוא כלי המיון העיקרי בצה"ל? מדוע נבחרו דווקא הכלים המרכיבים את הקב"א ולא כלים אחרים? כיצד חוברו יחד האלמנטים שמהם הורכבה הפרקטיקה, כיצד התפרקו וכיצד חוברו מחדש? מי היו השחקנים והכוחות הארגוניים שחיברו אותם? אילו כוחות והגיונות ארגוניים הם ייצגו? כיצד התווכחו,

הכריעו מחלוקות והצדיקו את החיבור והפירוק של הפרקטיקה בנקודות שונות? האם השחקנים היו מודעים להשלכות האתניות של פרקטיקות המיון? ואם כן, האם פעלו לתקן את הפרקטיקות? ואם לא פעלו כך, מדוע? ובכלל, לנוכח מרכזיות האתוס של צבא העם, אשר מבטיח שוויון בהשתתפות, בתרומה ובתגמולים החברתיים של השירות הצבאי, כיצד קורה שפועלת בו מערכת מיון שעושה בדיוק את ההפך?

אלו הן שאלות המפענחות את הפרקטיקה מנקודת המבט של הפוליטיקה שלה. כדי לעקוב אחר הפוליטיקה של הפרקטיקה יש להתחקות אחר האינטראקציות בין שחקנים ומוסדות ארגוניים שעסוקים תמיד בתחבור (assembly) ובתחבור מחדש (reassembly) של רשת האלמנטים והזיקות שמהם מורכבת הפרקטיקה, אלה ההופכים אותה לעובדה. כך מציע לאטור לעקוב אחר מלאכת בניית העובדה: מתחילים ממשפט מתוך ספר לימוד, שאין בו כל עקבות של בעלות או של התהליך שיצר אותו; ואז אנחנו נותנים סביבו מירכאות, מקיפים אותו בבעה וקושרים אותו לפיו של דובר כלשהו; ואז אנו מוסיפים לצד הדובר אדם נוסף, שאליו הוא מפנה את דבריו; ואז אנחנו שמים את כל אלה בתוך מצב ספציפי, במקום ובזמן מסוימים, מוקפים בציוד, במכונות, בעמיתים; ואז, כאשר המחלוקת מתעוררת, אנחנו רואים לאן הולכים החלוקים בדעותיהם ואילו אלמנטים חדשים הם שולפים, מגייסים או מטים על מנת לשכנע את עמיתיהם; ואז אנחנו רואים איך האנשים שמשתכנעים מפסיקים להתווכח זה עם זה; סיטואציות, מיקומים ואפילו אנשים מתחילים להימחק אט אט מהתמונה; בתמונה האחרונה אנחנו רואים משפט חדש, בלי מירכאות, כתוב בספר לימוד דומה לזה שראינו בתמונה הראשונה (Latour 1987, 15).

אם כן, הדרך השנייה לפענח את מערכת המיון לפי קב"א היא לעקוב אחר התהליך החברתי-ארגוני שיצר אותה כעובדה. לפי הצעתו של לאטור, כדי לפתוח קופסה שחורה יש לחזור אל נקודות בזמן בטרם נסגרה ונאטמה, בטרם הפכה למובן מאליו, לעל-זמני ולהכרחי, ולחשוף את ההקשר ההיסטורי של סגירתה – הקבוצות, הסוכנים, הרטוריקה, האינטרסים והאידיאולוגיות שגויסו לשם כך, וגם אלה שנעלמו והשתקו בדרך. לאטור רואה את תהליכי סגירת הקופסה השחורה כמערכות של מחלוקות בין שחקנים בעלי אינטרסים, לוגיקות ועמדות שונות המגייסים כוח לשם סגירתה, מתוך הבנה כי מחלוקות מגיעות לקיצן בזכות יכולתם של השחקנים לגייס משאבים, הצדקות ובעלי ברית שהופכים את ההתנגדות להם לבלתי אפשרית. במחקר עקבתי בקפידה אחר המסמכים, הדיונים, המחלוקות וההחלטות שליוו צמתים עיקריים בתהליך סגירת הקופסה השחורה של הקב"א: הופעתה של מערכת המיון בתחילת שנות החמישים, קיבוע הקב"א במבנה הקבוע שלו בשנת 1964,

פרויקט בנייתו של "קב"א חדש" בתחילת שנות השמונים, והשינוי שנעשה באמצע שנות התשעים בכללי השימוש בקב"א למיון מועמדים לקצונה. בחינת הפוליטיקה של הפרקטיקה יכולה לספק תשובות לשאלה כיצד התגבשה הפרקטיקה, מהם מקורותיה, מדוע היא כזאת ולא אחרת, כיצד השתנתה במשך הזמן וכיצד השתנו השלכותיה. באופן כזה יכולתי לתאר מה באמת קרה ומי באמת היה מעורב בכינון הפרקטיקה ובתחזוקה שלה, ולהיחלץ מהסברים מופשטים שאינם מעוגנים במציאות כגון "הבדלים תרבותיים" או "כורח המציאות", וגם "אפליה", "קיפוח" ותיאוריות קונספירציה למיניהן. כפי שנראה, הפוליטיקה של הפרקטיקה הייתה מורכבת הרבה יותר.

הפעולה הסימבולית (הדיסקורסיבית) של הפרקטיקה

רובד שלישי שדרכו אפשר לפענח פרקטיקות הוא רובד טקסטואלי או דיסקורסיבי. אחד הדברים שהתבלטו לפניי במיוחד במהלך הקריאה המפרכת של מאות מסמכים העוסקים במיון בצה"ל הוא העובדה כי איש כמעט לא ביטא מפורשות את התפקיד שמילאה בפועל מערכת המיון: מיון מזרחים ואשכנזים לחלקים שונים של הצבא. היה לי הרושם כי האתניות של המערכת והשלכותיה השונות על מזרחים ואשכנזים כתובים בכתב חרטומים, בצפנים ובקודים המתרגמים את האתניות למילים אחרות שמייצגות משמעויות אחרות, רחוקות מאוד מהמילים "מזרחים", "אשכנזים" ו"מיון".

הפרקטיקה הארגונית איננה רק מערך של פעולות מוחשיות; היא גם מערך של משמעויות. הפעולה המוחשית של הפרקטיקה עטופה בשכבת בידוד של שפה ומילים שמקנות לה משמעות. המשמעות של הפעולה נבנית על ידי שחקנים שמתמשים במה שמכונה אצל לוק בולטנסקי ולורן תבנו "משטרי הצדקה", כאלה המצדיקים את הפעולה הארגונית ומאפשרים אותה (Boltanski and Thévenot 2006 [1990]). משטרי ההצדקה יתבטאו בטקסטים, בדוחות ובדיונים, ואף בשמות, בכינויים ובמושגים שבהם משתמשים אנשי המקצוע כאשר הם דנים בפרקטיקה ובאלמנטים המרכיבים אותה. מונחים כמו "קבוצות איכות", "דירוג פסיכוכיני", "צורכי תגבורת" או "איכות גבוהה" מציבים את הפעולה ואת מבצעה בתוך מסגרת הפרקטיקה, בתוך עולמות של דימויים שמקנים משמעות לפעולה ולתפקידי משתתפיה.

השכבה הדיסקורסיבית שעוטפת את הפעולה המוחשית של הפרקטיקה היא חלק בלתי נפרד מהפרקטיקה: מצד אחד היא ממסגרת אותה ובכך היא מאפשרת לשחקנים להצדיק את פעולתם, להפוך אותה ללגיטימית ולאפשר את קיומה. מצד שני היא מאלצת את המשתתפים והמשתתפות להיות נתונים ביחסי כוח, במה שמכונה לעיתים "פוזיצית סובייקט" (subject position) (Davies and

(Harré 1990), כלומר היא מאלצת אותם לתוך תפקידים שונים באינטראקציות שמרכיבות את הפרקטיקה. במחקרי עקבתי אחר הדרך שעשתה השפה הארגונית העוסקת בפרקטיקת המיון, שבתחילתה זיהתה בגלוי את האתניות של הפרקטיקה אך בשלב מסוים החלה לתרגם ולקודד אותה במונחים מופשטים, ותחת השימוש במונחים המפורשים "מזרחים" ו"אשכנזים" עברה לדון ב"איכות" נמוכה או גבוהה. מערכת הקידוד הזאת אפשרה להשתיק כל ערעור על הפרקטיקה והיותה, בעיניי לפחות, את מנגנון הדיכוי החזק והמתסכל ביותר שחוותה הקהילה המזרחית בישראל.

מבנה הספר

בספר זה אני מתאר את ההיסטוריה החברתית של מערכת המיון של הצבא דרך שלוש נקודות המבט האלה. הספר נחלק לשני שערים. השער הראשון, שכותרתו "קופסה שחורה", מציג את ההיסטוריה של הקב"א בשנות החמישים והשישים. הוא מתאר כיצד הגיעה מערכת הקב"א לעולם, כיצד חוברה לה יחדיו וכיצד הפכה לקופסה שחורה. השאלה שבה עוסקים פרקי השער הזה היא כיצד הפך הקב"א לקופסה שחורה אף שהיה ברור וידוע כי פרקטיקת המיון היא פרקטיקה אתנית, ולמרות התנגדותם של פסיכולוגים לפרקטיקה זו. נדונות גם השלכותיו הרחבות של השימוש בקב"א בשנות החמישים והשישים על הקהילה המזרחית, הן מבחינת מעמדה בצבא והן מבחינת מקומה בחברה.

בשער השני, שכותרתו "סחיפת כלים", אני מתאר את תהליך ההתרופפות של משטר הפיקוח הברוקרטי על זהות הצבא, כפי שהתגלם בקב"א. התרופפות זו הייתה תוצאה של תהליכי שיבוש והרכבה תמידיים בפרקטיקת הקב"א – שיבוש על ידי מזרחים שחצו את גבולות הקב"א הגבוה, והרכבה באמצעות פרויקט גדול לבניית קב"א חדש. הפרויקט הזה אמנם היה תוצאה ישירה של השיבושים שיצרו המזרחים בפרקטיקת הקב"א, אך מאחר ששורשי האתניות במערכת היו כה עמוקים, גם תהליכי שיקום הקב"א בטווח הארוך לא החזירו את המצב האתני לקדמותו. אני מתאר את התפקיד של הקב"א במערכת המיון לקצונה. בתחילת שנות התשעים הפך הקב"א לכלי המיון העיקרי לקצונה, בניגוד גמור לאתוס הקצונה הצומחת מן השורות ובניגוד לכל הממצאים שהראו אז כי הקב"א הוא גורם מנבא חלש באשר לתפקוד הקצין. אפיוזדה זו הייתה גם היא תוצאה של שיבוש מזרחי בפרקטיקת המיון לקצונה. כניסתם של מזרחים לשורות הקצונה יצרה תחושת שיבוש שכונתה "משבר איכות הקצונה". בסופו של דבר הפך הקב"א לכלי ריק, לסימולקרה, אשר מכיוון שאינו מצליח לסמן עוד מזרחים ואשכנזים, ומכיוון שערך של ממש במיון צבאי לא היה לו מעולם, הוא אינו מסמן דבר מלבד עצמו.

פרק הסיכום דן בכמה שאלות מפתח העולות מן הדברים. איך קרה למשל שבניגוד לאתוס כור ההיתוך, ובניגוד לכוונות המפורשות של קברניטי המדינה,⁷ אימץ הצבא מערכת מיון אשר בפועל הייתה אתנית? הניתוח שאני מציע מתבונן בתהליך הארגוני ומתעלה מעל טענות פשטניות של קונספירציה אשכנזית או זדון של האליטות, אך אינו חומק מהתמודדות עם שאלת תפקידם של האשכנזים. הפרק דן בשאלת תפקידו של הקב"א בהקשר הרחב יותר של יחסי העדות בחברה בישראל ובמקומה של הקהילה המזרחית בישראל בכלל. לטענתי, הקב"א לא היה רק פרקטיקת הדרה מוסדית אחת מני רבות, אלא היה לו תפקיד מיוחד ומכונן בדיכוי התרבותי-לאומי של הקהילה המזרחית; ומההיסטוריה של הקב"א אפשר ללמוד רבות על פרקטיקות אתניות ומגדריות של ארגונים בכלל.

נקודות המבט החסרות

הגם שאני בוחן כאן את ההיסטוריה של הפרקטיקה האתנית של הצבא מכמה נקודות מבט, שתי נקודות מבט בולטות בחסרונן, ולא במקרה. האחת היא זו של החיילים המזרחים עצמם: מה הייתה חוויית השירות בצבא תחת משטר הקב"א? איזו משמעות הם ייחסו מתוך כך לשירותם הצבאי? כיצד דיברו ופעלו בעמדות שהוסללו אליהן? האם קיבלו אותן או התנגדו להן? היעדרם של המזרחים עצמם מהתמונה המוצגת כאן פוער בה חלל גדול. עמיתתי אורנה ששון-לוי בחנה את המשמעות ואת הפנומנולוגיה של השירות הצבאי מנקודת המבט של הסובייקטים המזרחים עצמם, במחקרה על גבריות צווארון לבן וצווארון כחול בצבא (ששון-לוי 2003; 2006). אני מבקש להיעזר במחקר שלה על מנת להשלים חלק מן התמונה, קטן ככל שיהיה, בתקווה לחקור יום אחד את הפרקטיקה האתנית בצבא כפי שראוי שתיחקר: מנקודת המבט של אלה שחווים אותה.

נקודת המבט השנייה שהיעדרה מהדהד כאן היא נקודת המבט המגדרית. מבנה כוח האדם בצבא מפוצל למעשה, עד היום, לשני מבנים נפרדים ולשתי מערכות נבדלות של פרקטיקות כוח אדם, לגברים ולנשים. הפיצול הזה הציב גם אותי במלכוד, ולא יכולתי לחקור את הפרקטיקות האתניות של הצבא על גברים ונשים כמקשה אחת. זהו חסר גדול מאוד; על חלק ממנו ניסיתי לפצות באמצעות דיון השוואתי בפרקטיקות האתניות של הצבא ובפרקטיקות המגדריות שלו, בעיקר בפרק הסיכום. גם כאן, עמיתותי עדנה לומסקין-פדר ואורנה ששון-לוי משלימות

7. את תפקידו של הצבא באידיאל כור ההיתוך תיאר דוד בן-גוריון היטב בנאום שיח מוונים; ראו בן-גוריון 1964, עמ' 212-213.

במקצת את התמונה דרך מחקר שעקב אחר סיפורי חיים של חיילות במגזרים שונים בצבא (Lomsky-Feder and Sasson-Levy 2018).

דברי תודה

ספר זה מוקדש לזכרה של בת זוגי וחברתי האהובה יהודית שר ז"ל, אשר בחוכמתה ובאצילות נפשה האינסופיות חלקה איתי את משא המחקר לעבודת הדוקטור העומדת בבסיס ספר זה, אך לא זכתה לראות אותו בשלמותו. עליה נאמר: "שלי ושלכם שלה הוא".

תודה מקרב לב לפרופ' יהודה שנהב, אשר המילה "מנחה" אין בכוחה לתאר את חלקו בחיי בעשרים השנים האחרונות. הייתה זו זכות גדולה עבורי ליהנות מהנחייתו של אינטלקטואל בשיעור קומתו בשדה מדעי החברה בישראל, ובמקביל אדם חם, סבלני ותומך. מחקר הדוקטורט היה לי קשה מאוד, הן בשל המורכבות האדירה של החומר האמפירי והן משום שעסקתי בו לצד מחויבויות רבות אחרות בעבודתי בצבא ובחיי המשפחה. הידיעה שהתחייבתי בפני יהודה לסיים, לצד תחושת החובה לחשוף את האמת על אודות מערכת המיון בצה"ל, הן שדרבנו אותי וסייעו לי לעמוד בתלאות הדרך.

חברות וחברים רבים ליוו אותי ועזרו לי בדרך הארוכה. אני חב רבות לחבריי וחברותיי מקבוצת הריצה "עין טאובר" – פני אבוטבול, אוהד אבירם, אורית סוליציאנו, לארי שטרנשטיין ועקב סיסו; ובמיוחד לחברותיי הרצות מיחידת יוה"ל אושרת בכר, יעל טופל וליאורה רובינשטיין, אשר סבלו קיטורים והרצאות ממושכות בריצות הארוכות בשבת בבוקר בדרך הפסלים ובעמק האלה. לשניים מהעוזים, צ'ארלי סביון ורחמים כהן, אשר הטרידו אותי ללא הרף ודחפו אותי בלי לבחול באמצעים עד לקו הסיום – תודה מיוחדת.

תרומה חשובה לספר זה יש גם לחברותיי ולחבריי לשירות הצבאי במחלקת מדעי ההתנהגות. לאייל אפרתי, לשעבר ראש מחלקת מדעי ההתנהגות, שעמד לצדי תמיד כחומה בצורה והראה מה הם יושר וחברות אמת. לחברותיי שרית עמרם כץ ויעל טופל שהלכו איתי כברת דרך ארוכה והיו שותפות חסרות תחליף לשעות ארוכות של חשיבה וניתוח החומר. לענת קדם, אשר בתפקידה כראש ענף פיתוח מערכות מיון הרשימה אותי עד אין קץ ביכולתה לחרוג מתבניות החשיבה הברוקרטיות ולהתבונן בראייה חברתית וביקורתית על הפרקטיקות שעליהן הייתה מופקדת, ואף יזמה פרויקט שביקש לתקן את העוול והאפליה שהיו גלומים בקב"א. תודה מיוחדת, ראשית ואינסופית למוטי ספראי הגאון; בלי קובץ הנתונים שהצליח לברוא יש מאין, ואשר בנדיבותו ובקולגיאיות שלו העמיד לרשותי, ובלי ההבנה

המעמיקה שלו את מבנה כוח האדם של הצבא, הייתה התמונה שעמדה לרשותי חלקית ביותר ולא הייתה מתגבשת לכדי מחקר אמיתי.

ברצוני להודות גם לחבריי הוותיקים והיקרים מגדוד 195 בחיל השריון: ניסן יוחנן, דוד שמואל, יהודה אליהו, קרלוס רזניק, מוטי דודי, אמיר קירשטיין ויורם סימנטוב. החוויות שעברנו יחד בחורף הקר של 1982 ובמלחמת לבנון הראשונה, והשיחות שניהלנו בנושא במהלך השנים, היו בשבילי כר פורה לתובנות לספר הזה. תודה רבה לגלי תמיר, אשר הואילה בטובה לקרוא גרסאות מוקדמות של הספר ועזרה לי להפוך את בליל ראשי התיבות והמושגים הטכניים לשפת בני אדם. תודה ללידר ערשי ולאורנה יואלי-בנבנישתי אשר השלימו את המלאכה, וכן לטל כוכבי וליונה רצון ולכל נשות הצוות המקצועניות והסבלניות של הוצאת מכון ון ליר.

לספר זה תרמו רבות גם חברותי מהאקדמיה: חנה הרצוג, שסדנת הדוקטורנטים שלה סייעה לי רבות בכיוון העבודה; שרה הלמן, שמסמך שכתבה בשנת 1999 סיפק לי את המודל התיאורטי העיקרי למחקר; ואורנה ששון-לוי, היועצת המדעית של הספר, אשר ערכה (פעמיים) את הספר המסובך הזה והדגימה את יכולתה הנדירה לפשט תובנות מורכבות לשפה נהירה ומובנת. עבודת המחקר והספר לא היו נכתבים כלל אלמלא מאמרו פורץ הדרך של פרופ' סמי סמוחה "עדתיות וצבא בישראל: תזות לדיון ולמחקר" שנכתב בשנות השמונים; על מאמרו זה, ועל ששיתף אותי בסיפור שעמד מאחוריו, נתונה לו תודתי.

תודה מיוחדת ליגיל לוי, חברי ושותפי משכבר הימים, בכיר חוקרי צבא וחברה בישראל, אינטלקטואל בעל אומץ ציבורי יוצא דופן. כתיבתו על הצבא מהווה נדבך מרכזי בספר זה, לצד החברות האמיצה עימו וההשראה שהעניק לי.

תודה מקרב לב לשותפתי זה כשלושים שנה – כמעט בכל דבר – הדס בן אליהו. אשריי שזכיתי לחברה כמות. שאלוהים תגמול לך על כל הטוב שאת עושה בעולם הזה, ועל כל מה שעשית בשביל יהודית ובשבילי במשך השנים – כי לי אין דרך לעשות זאת.

ולבסוף תודה למשפחת לרר התוססת והלוחמנית: לאבי טוביה ז"ל ולאימי רותי שתיבדל לחיים ארוכים, שחינכו אותנו, גיא, איילת ואנוכי, לחיות חיים של מחויבות לצדק ולאמת, לעמוד לצד החלש ולתעב כוח. הם לימדו אותנו לחשוב בעצמנו ולעמוד על האמת שלנו, גם כשזה בא לידי ביטוי במריבות קולניות ובפיצוץ ארוחות ערב משפחתיות. כולי תקווה שהערכים האלה ניכרים בספר הזה. ואחרונים חביבים: בני עופר, אהוד ודניאלי הקטן, ובת זוגי היקרה מפז, דורית – אין ירושה בעולם שתבטא את אהבתי אתכם – ואם לא ירושה, אז לפחות ספר.